

Bogens største værdi ligger i det store arbejde, der er gjort for at systematisere og skaffe brugerne kendskab til mindre kendte statistiske oplysninger. Materiale er søgt og fundet mange steder; men meget forståeligt har ikke alle arkiver kunnet gennemgås. Et af de store arkiver, som ikke er blevet gennemgået, er Erhvervsarkivet. Med hensyn til det regionaladministrative materiale har det kun været muligt at gennemgå Landsarkivet for Sjælland m.m., hvilket fører til en bemærkning om, at Landsarkivet for Sjælland bør være repræsentativt for alle landsarkiverne. Det må man jo så håbe, at det er. To andre begrænsninger er yderst forståelige, nemlig at ikke alle arkivfonde er gennemgåede, og at lokalhistoriske arkiver heller ikke er det.

Til trods for eventuelle mangler og problemer med opsætningen af tabellerne må konklusionen være, at vi med *Håndbog i dansk landbohistorisk statistik* har fået en nyttig håndbog, der bygger på et stort arbejde med at fremdrage i mange tilfælde vanskeligt tilgængelige oplysninger. Og på grund af den rummelige fortolkning af landbohistorie er det oplagt, at også andre end landbohistorikere vil kunne benytte sig af håndbogens oplysninger og henvisninger.

Tove Elklit

Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempler.* (Landbohistorisk Selskab, 1985). 211 s., 80,- kr.

Klaus Thingholm Kristensen: *Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred.* (Landbohistorisk Selskab, 1985). 161 s., 80,- kr.

De to anførte skrifter har ikke alene til

fælles, at de er udgivet af Landbohistorisk Selskab. Men også at de er studenter specialer i let bearbejdet form. De indgår i den skriftserie, som Selskabet uofficielt betegner som *Studieserien*. Den fremtræder i nedfotograferet og offsettrykt skrivemaskinskrift, som forfatterne selv har ansvaret for.

Jens Boels bog behandler i en marxistisk ramme »såvel husmændenes og landarbejdernes vilkår og udviklingen i disse gennem perioden som deres reaktioner på disse vilkår« (s. 2). Denne lidt knudrede sætning er heldigvis ikke alt for typisk for fremstillingen, der både i form og indhold er klar og sober. Om den så helt lever op til det store mål »i højere grad, end det tidligere er sket, at se husmændenes stilling og udviklingen i den som en integreret del af de sociale processer i periodens historie« (s. 163), kan man jo altid diskutere. Det er naturligvis legitimt at ville være bedre end forgængerne, men det er vel klædeligt at lade andre fælde den dom! Og når forfatteren mener, at det har været frugtbart at tage udgangspunkt i en teoretisk opfattelse af, »at det var i brydningerne mellem klasserne og mellem feudale og kapitalistiske samfundsforhold, at drivkraften i samfundsforholdene lå« (s. 168), så må jeg sige, at det i grunden forekommer mig, dels at disse brydninger ikke kommer så vældig stærkt til orde i fremstillingen, dels at husmændenes situation i perioden lader sig forklare – og faktisk af forfatteren forklares – meget godt på god, gammeldags pragmatisk-empirisk vis.

Den faktor, der på afgørende måde bestemmer husmændenes og landarbejdernes forhold i perioden, er den stadig befolkningstilvækst i et endnu alt overvejende agrart samfund. Da den disponible jord er en stort set konstant størrelse, giver det næsten sig selv, at tilvæksten må medføre dels øget udstyknings, hvorfor der ikke er noget på-

faldende i, at de små ejendommers tal stiger, mens de størres stagnerer eller viger lidt, dels udskydning af flere og flere af landbosamfundets medlemmer til en jordløs landarbejdertilværelse og tiltagende proletarisering. Når forfatteren (s. 32) skriver: »Den kapitalistiske udvikling i landbruget skabte ikke alene velstand blandt godsejere og gårdmænd, men producerede samtidig betingelserne for et voksende proletariat af landarbejdere«, fornemmer man imidlertid i hvert fald en tendens til at bytte om på årsag og virkning. I det mindste skylder forfatteren os bevis for, at befolkningstilvæksten som sådan var et produkt af den kapitalistiske udvikling. S. 62 placeres faktorerne indbyrdes nok mere korrekt, når forfatteren ser »det store og voksende landproletariat [der betød billig arbejdskraft] som én blandt flere forudsætninger for opgangen i det store landbrug«. Han kunne såmænd også gerne have føjet til, at det siden var en forudsætning for industrialiseringen. Man er så vant til at se denne fremstillet som den store, stygge proletariseringssulv. Og sandheden er vel, at det i Danmark som andetsteds er et allerede eksisterende befolkningsoverskud, der er med til at fremprovokere den industrialisering, som jo i virkeligheden er løsningen på de problemer, et stigende befolkningspres udøver. Problemet strejfses side 165, hvor det erkendes, at stigende udvandring og accelererende vandring fra land til by i takt med det hurtige industrialiseringstempo tog toppen af de værste sociale problemer på landet i 1870erne.

Forfatteren har valgt at undersøge forholdene i Holbæk og Vejle amter, fordi disse repræsenterer områder med henholdsvis mange godser og mange fæste- og lejehuse og med få godser og dominans af selveje. Valget er fornuftigt, og analyserne viser markante for-

skelle i husmænds og landarbejders forhold i de to amter. Måske burde forfatteren kort have oplyst som historisk baggrund for de to amters forskellighed, at Vejle amt var præget af at være gammelt ryttergods, som i 1760erne solgtes til selveje.

Men alt i alt rummer bogen i overskuelig form gode analyser. Det gælder både ejendomsstrukturen, besiddelsesforholdene og levevilkårene, godsejernes og borgerskabets syn på husmændene og landarbejderne og disses selvforståelse og politiske adfærd.

Det fortjener at bemærkes, at bogen er særdeles smukt og praktisk talt fejlfrit maskinskrevet. Dog har der i tabel 6 (s. 53) indsneget sig den skrivfejl, at »fordeling« er blevet til »jorddeling«, og i tabel 10 (s. 77) er i overskriften 1859 blevet til 1850. Sproget er præcist og indholdet veldisponeret.

Klaus Thingholm Kristensens bog har desværre fået en lidt poppet hovedtitel og en »finere«, men mindre præcis undertitel end specialeafhandlingens oprindelige »Aspekter af udskiftningen i Middelsom herred 1770-1800«.

Forfatterens formål har været at »periodisere« udskiftningen af Middelsom herreds 37 landsbyer i forhold til de økonomiske konjunkturer og de to store udskiftningsforordninger af 23. april 1781 og 15. juni 1792. Havde de den betydning for udskiftningsforløbet, man hidtil har tillagt dem, og hvilken rolle spillede mere eller mindre gode tider for godsejernes beslutning om udskiftning?

Desværre må man nok konstatere, at det undersøgte område har været for lille til, at blot nogenlunde sikre svar herpå kan opnås. Med 37 landsbyer fordelt på kun 9 godser, altså 9 beslutningstagere, der skal reagere på konjunkturerne og forordningerne, bliver det statistiske grundlag meget snævert.

Hertil skal lægges, hvis det f.eks. drejer sig om at konstatere 1792-forordningens betydning, at der allerede (if. tabel V, 2, s. 100), inden den kunne få virkning, var udskiftet ca. 20 landsbyer. Det giver alt for få resterende udskiftninger (fordelt på 4 godser) til at bygge en vurdering af forordningens betydning på, hvis undersøgelsen skal have videre gyldighed.

Men kan man således nære tvivl om den generelle rækkevidde af forfatterens periodiseringsundersøgelser, der prioriterer konjunkturerne over forordningerne, kan man næppe betvivle værdien af hans detailundersøgelser over restanceproblemer, indfæstninger, hoveriafløsning, omkostningerne ved udskiftningerne og disses konkrete varighed og forløb. Altsammen viden som kan komme til nytte i mange sammenhænge. Forfatteren afviser (s. 53), og jeg mener med rette, Thorkild Kjærsgaards tese (I Konjunkturer og afgifter, 1980) om restancerne som en »uofficiel kassekredit ... for bønderne«. Han rejser tvivl (s. 63), nok ligeledes berettiget, om F. Skrubbeltrangs brug (i *Det danske landbosamfund 1500-1800*, 1978) af forsiddelser [alene] som indikator på fæstebøndernes vilkår. Ved hjælp af godsregnskaber og landinspektør J. F. Wesenbergs dagbog kan forfatteren korrigere Claus Bjørns skøn over udskiftningsomkostningerne (ca. 500 rd. for en mellemstor landsby) og fastslå, at prisen (bortset fra udflytning) nærmest lå på det halve for landsbyer med omkring 15 gårde (s. 124). Videre skal nævnes, at han kan bekræfte den opfattelse, som i de senere år har vundet frem, at bøndernes holdning til udskiftningen gennemgående var positiv, og at den modstand, man tidligere har heftet sig ved, retter sig mod formodet konkret uret i forbindelse med udskiftningen, men ikke mod denne som sådan. I øvrigt kan han fastslå, at det i

hvert fald i Middelsom herred var almindeligt at lade bønderne deltage i udskiftningens omkostninger, også før dette ved 1792-forordningen under visse betingelser blev lovligt.

Desværre skæmmes bogen noget af mange sprog- og skrivefejl. Herregården Karmark bliver nogenlunde regelmæssigt til Karmak. Man bør nok ikke forsøge med kryds og boller at analysere en sætning som denne: »Det kan være fristende at tillægge det begyndende frasal i midten af 1790erne årsagen til de mange udskiftninger på dette tidspunkt, men andet end at pege på sammenhæng kan der ikke«. – Man må virkelig begræde den sidste menneskealderers slaphed i danskundervisningen.

Jens Holmgaard

Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*. (Landbohistorisk Selskab. Odense 1985). 88,- kr.

I april måned 1848 invaderede bevæbnede skarer bestående af mennesker fra den sjællandske almue en række herregårde, bl.a. Rosendal og Gissel-feld, og gennemsøgte dem for at finde den oprørske hertug af Augustenborg. Skarerne påstod nemlig, at de havde sikre efterretninger om, at hertugen skjulte sig på en herregård på Sjælland. Allerede i Roar Skovmands skildring af begivenhederne i 1848 i bind 11 af Politikens danmarkshistorie får vi omtalt disse begivenheder, og det anføres, at årsagen til invasionerne kun var et påskud for almuens til at give udtryk for social harme og støtte krav om gennemgribende sociale reformer af landbosystemet.

Claus Bjørn har sat sig for at se nærmere på disse begivenheder og deres baggrund og præsenterer i den foreliggende velskrevne bog resultaterne af sine undersøgelser. Med baggrund i den